शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
वेणीसंहार नाम नाटकस्य श्लोकव्याख्या

'सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥'

प्रस्तुतोऽयं श्लोकः [illegible] पूर्वे भागे श्रीकृष्ण [illegible] वीररस प्रधान वेणीसंहार नाम नाटकस्य प्रथमाङ्कात् महाकविना भट्टनारायणेन निगदितोऽस्ति । अत्र सूत्रधारः नान्दीपाठानन्तरं पारिपार्श्विकमादिशति - शरदृतुमाश्रित्य सङ्गीतम् उपस्थापनाय ।

सत्पक्षाः मधुरगिरः प्रसाधिताशाः मदोद्धतारम्भाः धार्तराष्ट्राः कालवशात् मेदिनी पृष्ठे निपतन्ति ।

(शरत्पक्षे) सत्पक्षा = सन्तः पक्षाः येषां ते = सुन्दर पक्ष संयुक्ताः । मधुरगिरः - मधुराः = मृदुलाः, गिरः = वाण्यः येषां ते = मृदुवाणी युक्ताः । प्रसाधिताशाः - प्रसाधिता = अलङ्कृताः, आशाः = दिशः, यैस्ते ('दिशस्तु ककुभः काष्ठा' इत्यमरः) मदोद्धतारम्भाः = मदोत्पादकव्यापाराः । धार्तराष्ट्राः = कृष्णचञ्चुचरणाः हंसविशेषाः । कालवशात् = कालस्यवशात् = शरदृतुप्रभावात् । मेदिनीपृष्ठे = मेदिन्याः पृष्ठम्, मेदिनीपृष्ठं तस्मिन् = भूतले । निपतन्ति = अवतरन्ति ।

(दुर्योधनादिपक्षे) सत्पक्षाः: सत् = श्रेष्ठः पक्षो येषां ते = उत्तमसहायकयुक्ता । मधुरगिरः = मधुरभाषिणः । प्रसाधिताशाः - एकछत्रेण साधिताः आशाः यैस्ते = प्रपूरितेच्छा । मदोद्धतारम्भाः - मदेन = अहङ्कारेण, उद्धताः = उद्दण्डतायुक्ताः आरम्भाः = कार्याणि येषां ते । धार्तराष्ट्राः = धृतराष्ट्रजाताः धार्तराष्ट्राः = धृतराष्ट्रपुत्राः दुर्योधनादयः । कालवशात् = मृत्युवशात् । मेदिनीपृष्ठे = भूतले । निपतन्ति = निहत्य रणे पतन्ति ।
अत्र श्लेषालङ्कारः । वृत्तम् आर्या तल्लक्षणम् -
'यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥' इति

उपेन्द्र झा
25/9/20
व्या० प्रा० साहित्य
रा० कृ० सं० महावि०
[illegible], पूर्णियाँ

शास्त्रि तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अलङ्कार विवेचनम्

सा० द० दशम: परिच्छेद:

अर्थान्तरन्यास: काव्यलिङ्गमलङ्कारयो: विवेचनम् ।

अर्थान्तरन्यास: – यत्र मुख्यार्थस्य समर्थस्य अर्थान्तरस्याभिधीयते तत्र अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारो भवति । अत्र सामान्येन विशेष:, विशेषेण सामान्यम्, कारणेन कार्यम्; कार्येण च कारणं, साधर्म्येण वैधर्म्येण वा समर्थ्यते । एवमर्थान्तरन्यासोऽष्टधा भवति ।

दिङ्मात्रमुदाह्रियते –

'बृहत्सहाय: कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥'

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन विशेषरूपेणार्थेन प्रथमार्द्धगत: सामान्यरूपोऽर्थ: समर्थितो भवतीति विशेषेण सामान्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार: ।

काव्यलिङ्गम् – यत्र वाक्यार्थ: पदार्थो वा कस्यापि हेतुर्भवति तत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारो भवति । उक्तञ्च साहित्यदर्पणे –

'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते ।' इति

तत्र वाक्यार्थे हेतुकं यथा –

'यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरम्,
मेघैरन्तरित: प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ।
येऽपि त्वद्गमनानुसारि गतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥'

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतुत्वेनोपात्तानीति वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गोदाहरणमिदम् ।

पदार्थहेतुकं यथा –

'त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम् ।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हर: ॥'

अत्र द्वितीयार्थे प्रथमार्थमेकं पदं हेतुत्वेनोपात्तानीति वाक्यार्थं हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कार: न भवेति

उपेन्द्र झा
25/4/20
एसो० प्रो० साहित्य
[illegible]
[illegible]

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

<u>अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाम नाटकस्य श्लोक व्याख्या।</u>

प्रथमाङ्कस्य श्लोकः -

'आपरितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः॥'

प्रस्तुतोऽयं श्लोकः संस्कृत साहित्याकाश चन्द्रिकायमानाः संस्कृत साहित्योद्यान कुसुमाय मानेन महाकविना कालिदासेन विरचितस्य संस्कृत साहित्यजगत्-सुप्रसिद्धस्य देशेषु विदेशेषु च ख्यातः अभिज्ञानशाकुन्तलम् नामधेयस्य नाटकस्य प्रथमाङ्कादुद्धृतोऽस्ति।

प्रसङ्गोऽयं कविः सूत्रधारेण नाट्याचार्यां सावधानतया देशकालेऽनुकूले सति 'पुनरिदं प्रयोगस्याऽऽदर्शस्य न किमपि परिहास्यते' इति नाट्योक्तिरिव सूत्रधार मुखेन स्वकार्यं कथयति।

विदुषां आपरितोषात् प्रयोगविज्ञानं साधु न मन्ये। शिक्षितानां बलवद् अपि चेतः आत्मनि अप्रत्ययम् (भवतीति)।

विदुषां = विद्वज्जनानाम् आपरितोषात् = यावत् सन्तोषो न स्यात् तावत् प्रयोगस्य = नाट्यक्रियायाः विज्ञानं = चातुर्यं साधु = सम्यक् उत्तममिति न मन्ये = स्वीकरोमि यतो हि शिक्षितानां = विदितवेदितव्यानां बलवत् = दृढम् उचितमनुचितमिति विवेकयुक्तमपि चेतः = हृदयम् आत्मनि = स्वस्मिन् न = नास्ति प्रत्ययं = विश्वासो यस्मिन् तत् अविश्वस्तं भवतीति भावः।

अत्र पूर्वार्द्धे पर्यायोक्तालङ्कारः, भङ्ग्या प्रयोग विज्ञानस्यैव प्रतिपादितत्वात् - 'पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते' इति लक्षणात्। उत्तरार्द्धे तु सामान्येन विशेष समर्थन रूपोऽर्थान्तरन्यासः - सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि। यत्र समर्थ्यतेऽर्थान्तरन्यासोऽसौ इति लक्षणात्। आर्याछन्दः - यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या इति लक्षणात्।

उपेन्द्र झा
23/7/20
असि० प्रो० साहित्य
[illegible] महावि०
[illegible], मधुबनी